

*Bild 1.
Knutby kyrka
målades omkring
år 1500. Den
smörkärnande
kvinnan är ung
och har ett neu-
tralt ansikts-
uttryck. Hon är
klädd i en rödak-
tig veckad dräkt
och har huvud-
dok. Nedanför
den stora kärnan
syns konturerna
av ett grädd-
sättningskärl.
Foto Olle Norling.*

Den tjuvmjölkkande kvinnan

Om ett medeltida motiv i uppländska kyrkor och om bilder som historiska källor

ANN-SOFI FORSMARK

Upplands kyrkor är fyllda av målningar. I valv och på väggar kan vi begrunda Adam och Evas syndafall, lida med Jesus på korset och förskräckas inför martyrernas grymma öden. Historier från Gamla och Nya Testamentet blandas med apokryfiska berättelser och helgonlegender. Men även andra typer av motiv har fått plats i det medeltida kyrkorummet. I många av kyrkornas vapenhus finns en bild av en till synes vanlig bondkvinna, som med djävulens hjälp står och kärnar smör (bild 1). Denna bild ingår oftast i en hel serie: först visas hur mjölken stjäls med hjälp av trolldom, sedan hur smöret kärnas och läggs upp på fat, och sist hur kvinnan straffas för sin gärning. Vem är då denna kvinna? Vad handlar historien om, och varför av-

bildas den på kyrkväggarna? Vad betydde dessa bilder för den samtida betraktaren, och vad kan vi lära av att se på dem idag?

Mjölkmagi och smör

Kom för rätten Per i Berga By i Haga socken, Ärlinghundra härad och klagade till Jöns i Berga i Haga socken att han och hans hustru hade beskyllt Peders hustru för trolldom och sagt det hon skulle få mer smör av sina kor, än som henne efter naturliga skäl hava borde. *Ur dombok för Håbo härad, Uppland 1614.*

Smöret hade en central betydelse i det äldre agrara samhället. Det var en förädlad vara som kunde omsättas i kapital,

*Bild 2.
Ko i Österlövsta kyrka
med den gamla
svenska lantrasens
typiska lyrformade
horn. Till vänster
syns en liten, vit och
harliknande bjära.
Kyrkan målades
år 1468 av
Anders Eriksson.
Foto Bengt Backlund.*

och hade som sådan betydande status. Men tillgången på grädde som kunde kärnas var knapp; de kor som fanns i Sverige under senmedeltiden och 1500-talet mätte knappa metern i mankhöjd och gav en liten och varierande mjölkavkastning. Korna på de bevarade kyrkmålningarna är små och magra och har lantrasens lyrformade horn och små juver – mycket olika våra dagars högbenta, stinnjuvrade mjölkproducenter i Bregottfabrikerna (bild 2). Om därför en gård plötsligt började producera mer smör än vad som ansågs skäligt i förhållande till deras koinnehav, kunde misstankar om trolldom uppstå.

Föreställningen om att man med trolldom kan tillskansa sig mjölk från andras

kor är mycket gammal, och magisk mjölkstöld omnämns redan vid de kyrkliga koncilierna i Worms och Paris år 829. Tron på föremål som kunde "dra mjölk" åt sina ägare var vida spridd i Europa och Norden under medeltidens senare del. I Sverige omtalas denna tro i predikohandledning- en Homo conditus, skriven av Birgittas vän och biktfar teologen Magister Mathias vid 1300-talets mitt. På kyrkväggarna uppträder motivet från 1400-talets mitt till 1600-talets början, med en koncentration till 1400-talets andra hälft. Etnologen Jan Wall kartlade 1977 motivet i svenska, finska, danska och tyska kyrkor och redovisar att motivet finns eller har funnits i totalt fyrtio kyrkor i Sverige, varav tjugotvå i Uppland.

Tjuvmjökande väsen

Till sådant att förrätta, brukar hon några troll, vilka är i liknelser som små vita harar. De samma satte sig under korna och diar dem och sedan giver dem mjölken ifrån sig igen och till henne.

Ur rannsaktionsprotokoll, Marstrands rådstuga, Bohuslän 1669.

För den som inte nöjde sig med det som de egna korna gav, fanns enligt folktron möjligheten att försvära sig till den onde. Med djävulens hjälp kunde man tillverka ett väsen som kunde sändas ut och mjölka andras kor. Detta gav möjlighet dels att öka den egna rikedom, dels att minska någon annans – anklagelser om mjölkmagi bottnade ofta i grannosämja. Dessa tjuvmjökande väsen uppträder i källorna under många olika namn, till exempel bjära, bara, trollkatt eller puke. I en rättegång i Söderala socken i Hälsingland 1597 beskrivs hur en "trollkatt" tillverkas av bland annat mull, brända spånor från andras fähus, några droppar blod och, sist men inte minst, en levande orm: *...så bliver det en katt, skaffad som en stobbot (stubb-svansad) katt. Denna sänds sen ut och drar ...så mycket mjölk tillhopa, så att de får 3 marker smör av var ko bonden äger om veckan.*

En av de äldsta avbildningarna av bjäran finns i Färentuna kyrka på Färingsö, målad vid 1400-talets mitt (bild 3). En rödmålade, vassnäst djävul i profil håller fast ett litet djur vid huvudet, och en kvinna

lägger båda sina händer på dess rygg samtidigt som hon omfamnas bakifrån av en småleende djävul med stora harliknande öron. Djuret har tydliga framben, men bakdelen är snarare säckliknande – man kan inte se några tydliga baktassar på denna bild. Detta är intressant i ljuset av följande beskrivning i magister Mathias *Homo conditus*:

Träder de /djävurlarna/ inte in, som några påstår sig ha sett, i vissa kroppar som liknar säckar och som sytts av trollkvinor, och samlar mjölk av grannens boskap?

Även i texter på kontinenten omtalas de mjölkande föremålen som just säckar. Föremålet troddes sedan få liv genom att blod droppades på det eller att man helt enkelt blåste liv i det, och detta kan vara en unik bild av hur man tillverkar och sänder iväg bjäran. Djävulens omfamning fungerar då som en markering att det är just genom hans hjälp som föremålet får liv. I nästa bild i Färentuna-serien, som visar hur bjäran suger mjölk ut kon, har den nämligen fått tydliga kloförsedda tassar (bild 4). Här ser vi också att djävulen håller kon vid hornen, ytterligare ett tecken på att det är han som styr skeendet.

De vassa klorna återkommer på flera målningar, och i Morkarla kyrka gapar ett kalvliknande djur mycket girigt över juvret (bild 5). Enligt folktron gick korna inte omärkta ur dessa omilda möten; en

Bild 3. Detta motiv finns bara i Färentuna kyrka och föreställer troligtvis hur bjären sänds iväg. Lägg märke till den säckliknande baddelen. Vapenhusets målningar dateras av Nilsén till 1460, men kan enligt Bengt Söderberg vara från 1440-talet och influerade av Vadstenaskolans måleri. Detta är intressant, eftersom flera exemplar av skriften *Homo conditus* fanns i Vadstenaklostrets bibliotek. Motivet skulle i så fall vara det äldsta kända i Sverige. Foto Ann-Sofi Forsmark.

*Bild 4. Endast de klotförsedda baktassarna är kvar av bjären på denna bild, men det är tydligt att en förvandling har skett. Djävulen håller ett fast grepp om den röda kons horn med den ena handen, den andra håller han mot dess sida.
Foto Ann-Sofi Forsmark.*

Bild 5. Bjärans behandling ansågs kunna lämna märken på kon. Där den trampat på kon syntes hårlösa fläckar, och dess hårdhänta sugande kunde lämna sår på juvret. Ett ovanligt högbent väsen med girigt gapande mun avbildas i Morkarla kyrka. Målningarna är från 1584 och därmed de yngsta i materialet. Djävulen är här namngiven – "Asmodeus" står att läsa till höger om hans huvud. Foto Bengt Backlund.

ko som diats av bjäran ansågs få vissa typiska skador. Tecken på bjärens framfart kunde vara sår på lår och klövar, där tassarna trampat och rivit, och runda, hårlösa fläckar, som kallades "barasugar". Ibland kunde man till och med se blod i mjölken. Och visst kunde dessa symptom uppträda på medeltidens kor. Den ojämna utfodringen ledde ofta till bristsjukdomar, som yttrade sig genom sår på kroppen. De runda, hårlösa fläckarna skulle en veterinär idag känna igen som ringorm, och blod i mjölken kan förekomma vid till exempel juverinflammationer. Nu som då betydde symptomen ett hot mot gårdens produktionsförmåga. Medeltidens människor sökte avvärja detta hot genom att söka det som de trodde vara orsaken; roten till det onda.

Smörkärningen

...och hade satt hemma en kärl, som haren skulle spy mjölken uti.

Och sedan tog hon och kärnade och sedan saltade smöret, brukandes det som annat smör.

Av samma hare tog hon ben och lade vid förgörningsknutan.

Ur Konga härads dombok, Småland 1618.

När bjäran varit ute och diat, återvände den till sin ägare. På målningarna kan vi se hur de stinna djuren kräks upp mjölken i ett lågt, laggat gräddsättningskärl, där

grädden ska flyta upp till ytan för att sedan kunna separeras. I Söderby-Karl (bild 6) kan vi tydligt se hur kärlet ser ut; i andra kyrkor anar vi bara formerna. Den spyende bjäran brukar vara placerad intill själva huvudmotivet, smörkärningen. Dessa bilder visas alltså i simultan succession; händelser som i själva verket ligger efter varandra i tid beskrivs som om de hände samtidigt. I realiteten behövde grädden stå minst ett par dagar, så den blev lätt syrad innan den kärnades. I små hushåll var det också nödvändigt att spara ihop den måttliga avkastningen tills man fick så mycket grädde, att man kunde kärna.

Här är det dock frågan om ett tydligt överflöd, vilket understryks i bildspråket. I Söderby-Karl är kärnan så full av grädde att den tränger ut mellan kärnans väggar och upp genom locket. Djävulens kraftiga, huvudförsedda svans slickar girigt i sig de vita, glänsande dropparna. Kärnan är mycket detaljerat utformad, med lock och tydliga laggband. Smörkärnorna på bilderna är annars av varierande utseende men överlag stora; de når kvinnorna till midjan och ibland till och med upp till bröstet (bild 7 och bild 8). Som jämförelse kan nämnas att de smörkärnor som finns i Upplandsmuseets samlingar mäter mellan en halv meter och dryga metern. På alla bilder håller kvinnan och djävulen kärnstaven i ett fast grepp mellan sig. Det visar på deras förbund, men understryker också det tunga i att kärna stora

Bild 6. Bilderna i Söderby-Karls kyrkas vapenhus från omkring 1500 är ovanligt välbevarade. Till höger i bild ses bjären spy upp mjölken, men själva huvudscenen är förstås smörkärningen. Bondkvinnans kraftiga händer kärnar samfällt med den sexuellt utmanande djävulen. Kärnan är mycket detaljrikt utförd och är den enda i materialet med tydligt avbildat lock. Foto Olle Norling.

Bild 7. Kvinnan i Dannemora är som de andra smörkärnande kvinnorna välklädd och bär den gifta kvinnans huvuddok. Kärnan är meterhög och rymlig. Kyrkan målades omkring 1520 men utsattes för en hårdhänt restaurering 1892, vilken kan ha utplånat kärnans laggband. Foto Bengt Backlund.

Bild 8. I Morkarla kyrka är kärnan överdimensionerad i förhållande till kvinnan, kanske för att understryka vilka stora mängder grädde det är frågan om. I bakgrunden syns ett bord där två färdiga, äggformade smörklimpar står framställda på platta, till synes enkla tallrikar. Foto Bengt Backlund.

mängder. I uppteckningar anges att två vuxna kunde hjälpas åt i sådana fall, och att båda då höll i kärnstaven och hjälptes åt att dra den upp och ned.

Smörkärningsmotivet är centralt, och denna nyckelscen kunde antagligen fungera som en symbol för hela historien. Smörkärningen var omgärdad med mystik och ansågs både som ett tungt arbete och en slags konst. Ibland kunde kärningen misslyckas helt och inget smör blev det fastän arbetet pågått i timmar. Kanske var grädden feltempererad, för tunn eller hade fel surhetsgrad. Ofta förklarades detta då med att grädden var "förgjord" av onda makter. Kvinnor som alltid fick bra smör ansågs ha "smörlycka". Att smörkärningen liksom övriga mejerisysslor tillhörde den kvinnliga sfären är välbelagt, och understryks till exempel av ett ärende i en dombok från 1644, där en viss Jöran Svensson och hans hustru Marina står anklagade för att ha förgjort en grannes ko. Det var känt i trakten att de sålde mycket smör fast de bara hade tre kor, och det märkligaste av allt, tyckte grannarna, var att det var Jöran som kärnade! Makarna förklarade sig dock med att Jöran kärnade eftersom Marina inte hade någon "smörlycka" (Dombok för Kållands härad, Västergötland 1664).

Anklagelserna mot den som hade ett oförklarligt överflöd av smör förutsatte att någon på motsvarande sätt drabbats av ett plötsligt produktionsfall på grund

av till exempel sinande kor. Bondesamhället i äldre tid kännetecknades av vad som brukar benämnas "föreställningen om det begränsade goda". Med detta synsätt ska en begränsad kvantitet lycka delas mellan de människor som bor i byn, och om en individ når stora framgångar, blir det på bekostnad av en annan person. Därigenom kan en enskild persons välgång faktiskt utgöra ett hot mot de andra. Detta tänkesätt belyses av de många trolldomsanklagelserna om mjölkmagi; det är aldrig frågan om att någon har trollat fram smör ur tomma intet, utan mjölken kommer alltid från kor i trakten. Den som har lidit skada är den som anklagar den vinnande parten – den smörgiriga kvinnan, som har tagit en alltför stor del av byns totala smörlycka.

Arbete med smöret

Kom nu och se vilken stor smörbit
Här ligger som våmmen av en stut
Drag nu hem och tvätta det rent
Ur Judas Redivivus, 1614.

Uppmaningen kommer från djävulen Karick, som i ett svenskt skoldrama från 1614 tillsammans med trollkvinna Glorela står för en rad komiska inslag. I en av scenerna får Glorela ett tjuvmjölkande väsen, som bär grädde till henne. När hon och Karick sedan kärnat klart ska smöret beredas. Smörberedningen avbildas bara i

Bild 9. Djävulen ältar smör i Knutby. Bilden är delvis utplånad, men armrörelserna och tråget med smör gör arbetsmomentet igenkänningsbart.

Foto Olle Norling.

Bild 10. Djävulen tar de färdigältade smörklimparna i tråget och räcker dem vidare till kvinnan. Smörtråget står på ett enkelt bockbord. Roslagsbro kyrka målades år 1471.

Foto Olle Norling.

några få kyrkor men motivet är mycket intressant, eftersom det visar ett viktigt moment i smörtillverkningen, nämligen ältning och tvättning. Vid ältningen kramades kärnmjölken ur smöret, och sedan tvättades de färdiga smörbollarna med vatten. Vanligtvis skedde detta för hand, något som kan ses i Knutby (bild 9) där djävulen griper sig an bollarna i tråget med kraft. I Roslagsbro kan man mycket tydligt se de gula smörbollarna som djävulen langar vidare till kvinnan för uppläggning (bild 10). I Täby och i Österlövsta (bild 11 och 12) ältas smöret i ett tråg med ränna, där kärnmjölken kan rinna av och samlas i ett speciellt kärl nedanför.

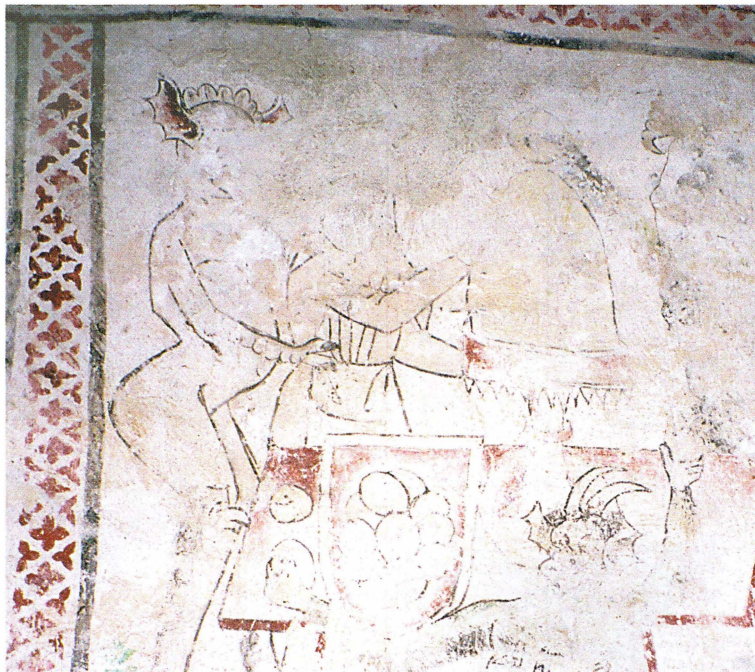
Bild 11. I Täby har ältningstråget en ränna där kärnmjölken kan rinna av. På golvet under bordet står ett speciellt kärl och samlar upp den. Observera djävulen med dubbla ansikten, som har greppat en färdig smörklimp för vidarebefordran till smörtoppen.
Foto Ann-Sofi Forsmark.

Bild 12. Ett tråg med ränna finns även avbildat i Österlövsta kyrka. Kvinnan och djävulen hjälps här åt att släta till smörtoppen med händerna; i en äktenskapslikande gest har den leende djävulen fattat hennes hand, och hon möter förtroligt hans blick. Smörfat på fot avbildas på de flesta av smöruppläggningsscenerna och är ofta som här odekorerade. Foto Bengt Backlund.

Bild 13. I Täby har fatet ett något annorlunda utseende med en utsirad kant. Målningarna i Täbys vapenhus tillkom runt år 1500.
Foto Ann-Sofi Forsmark.

Smöruppläggnig

Man vet att för riktigt lång tid tillbaka /.../ så begagnades runda trätallrikar som sutto vid en hög träfot. På denna lades hela smörkärningen upp och fick ligga till nästa gång det skulle kärnas. Denna träfot skulle liksom föreställa "tron" åt smörkonungen.

Malung, Dalarna. Svar på frågelista Sp.nr 130.

När smöret var färdigälat, formades det till en ägggrund klimp och lades upp på ett fat. På nästan samtliga av målningarna avbildas ett svarvad fotfat, en så kallad smörstake eller smörställ. De är oftast släta och

odekorerade som i Österlövsta (bild 12) men kan också vara utsirade som i Täby (bild 13). I Upplandsmuseets samlingar saknas fat av denna typ, och i den sammanställning som etnologen Anna-Maja Nylén 1950 gjorde över smörställ i Nordiska museet är Uppland inte representerat. Smörfat på fot finns dock bevarade från näraliggande landskap såsom Gästrikland och Hälsingland (bild 14). Där har de långt in på 1800-talet använts vid festliga tillfällen som till exempel på bröllopsbordet. Det troliga är att man under senmedeltiden även i Uppland begagnade fat av den här typen. På endast en av målning-

Bild 14. En smörstake från Delsbo socken i Hälsingland, svarvad och oljemålad. Lägg märke till ansvällningen på foten, som även finns i kyrkmålningarnas smörfat. Denna smörstake förvärvades 1880 av Artur Hazelius till Nordiska museet, men är troligen äldre än så. Foto i Nordiska museet.

Bild 15. Äggrunda smörklinpar uppradade på en hylla i Knutby. Genom att ge klimparna gradvis minskande storlek har konstnären utnyttjat bildytan maximalt. Foto Olle Norling.

Bild 16. Den nakna djävulen har grenslat smörtoppen i Österunda kyrka. I sin vänstra hand håller han en enkel mugg av lera eller trä, och i den högra en sked. Kanske är det en magisk dryck han erbjuder den annalkande häxan? Foto Bengt Backlund.

arna i de undersökta senmedeltida kyrkorna, Knutby, saknas fotfatet. Där står istället en hel rad av de äggrunda klimparna på en hylla (bild 15). Tillkomsttiden för dessa målningar är omkring år 1500. I Morkarla kyrka, vars målningar är daterade till 1584, är smöret upplagt på enkla flata tallrikar som står på ett bord. Smörklimparna är också betydligt mindre än sina föregångare på fotfaten. (se bild 8 ovan)

Huvuddelen av bilderna visar hur en

djävul räcker de ältade smörklimparna till kvinnan, som med händerna placerar dem på smörtoppen. I Österunda tronar djävulen dock själv ovanpå den färdiga smörtoppen, medan han erbjuder något på en träsked till en annalkande häxa, (bild 16), och i Söderby-Karl tar han såväl stora träspadar som sitt könsorgan till hjälp (bild 17). Dävulen är här skrudad i mitra och minner i sanning om en "smörkonung" på en hög tron.

*Bild 17. Inte nog med att den soarta djävulen i Söderby-Karl har två träspadar när han lägger upp smöret; även hans kraftiga organ tas till hjälp. Kvinnan har lagt sina båda händer om smörtoppen för att släta ut smöret ytterligare.
Foto Olle Norling.*

Kvinnans straff

Jag ger dig blod
 Fan ger dig mod
 Du skall för mig på jorden springa
 Och jag ska för dig i helvetet brinna
Uppteckning från Aspås, Jämtland.

En viktig del av historien med tjuvmjölkingen är det straff som kvinnan får. I såväl rättegångsprotokoll som i folkminnesmaterialet beskrivs hur bjären endast kan tillverkas genom en pakt med djävulen, och att kvinnans själ alltså tillhör honom efter döden. Det berättas om mjölkharar som sitter på sina ägarinnors kistor och om fruktansvärda dödskamper som hörs över hela byn. Överflödet i livet skulle nu betalas med den eviga eldens plågor.

I Uppland finns endast två bevarade bilder av hur kvinnan straffas för sin gärning. I Dannemora kyrka har den tidigare så välklädda kärnande kvinnan berövats både huvudduk och kläder och rids naken och med utslaget hår till ett väntande helvete (bild 18). En djävul driver på med smörstöten, och den ridande djävulens svans tränger in mellan hennes ben. I Morkarla är djävularna utrustade med spikklubbor: medan den ridande djävulen svingar sin över huvudet, placerar den andra djävulen spikklubban i kvinnans bakdel (bild 19).

Dessa framställningar av sexualiserat våld mot en kvinna kan tyckas förvånande

i en kyrka, men är ingalunda unika i sitt slag. Flera av de kvinnliga martyrhelgonens legender har inslag av kroppslig förnedring med sexuella förtecken. S:ta Margareta bränns naken med facklor, S:ta Agnes kläs av och förs till en bordell och inte mindre än tre kvinnliga helgons martyrskap innefattar bröststympning. I en fasansfull bild från Roslagsbro kyrka får S:ta Agata sina bröst avskurna. Fastsurrad och hjälplöst hängande i handlederna torteras hon av två män; det ena bröstet ligger redan avskuret på marken; det andra håller just på att skäras av. Den småleende mannen till höger, som rotar runt i såret, ser ut mot betraktaren som för att bjuda in till det sadistiska evenemanget (bild 20).

Med detta i åtanke förefaller det märkligt att den tjuvmjölkande kvinnans straff bara återges i två uppländska kyrkor. Vid en närmare betraktelse kan man dock se, att det i flera kyrkor funnits plats för en straffscen i de angränsande väggfälten. Senare tiders smak fann dock ofta målningar av denna karaktär anstötliga – det finns ett flertal exempel på hur man kalkat över hela smörkärningsserien – och med stor sannolikhet har man helt enkelt i många fall täckt över denna scen. I Färentuna och Täby finns nu tomma fält med plats för en straffscen intill smöruppläggningsscenen. I Knutby finns på östväggen, mitt emot tjuvmjölkingen och smörkärningen, ett stort fält med fragmentariska scener där en djävul och

Bild 18. Huvuddoket och kläderna är avlägsnade, och huvud och kropp blottade när den tjuvmjölkande kvinnan rids av sin forna samarbetspartner. I handen håller hon symbolen för sin missgärning. Även kärnstaven i den andra djävulens händer minner om brottet. Dannemora kyrka. Foto Bengt Backlund.

Bild 19. I Morkarla har kärnstaven ersatts av spikklubbor, men temat är detsamma; en helvetesritt. Det brinnande odjursgapet åskådliggör de plågor som stundar. Foto Bengt Backlund.

Bild 20. I Roslagsbro kyrka framställs avancerad kvinnotortyr då S:ta Agata får sina bröst avskurna av två män. I de kvinnliga martyrhelgonens legender är det inte ovanligt med inslag av sexualiserat våld, men bilden i Roslagsbro är ovanligt brutal. Föga förvånande brukade S:ta Agata återopas för lindring av smärtor i bröstet. Foto Olle Norling.

Bild 21. Kvinnans straff framställdes antagligen i flera av kyrkorna än vad som är bevarat. I Österlövsta syns huvudet och högra handen av en djävul, som håller en kärnstav (jämför straffscenen i Dannemora). Hela det stora fältet till höger om djävulshuvudet är nu täckt med schablondekor, men har mycket väl kunnat rymma bilden av en kvinna som rids till helvetet. Foto Bengt Backlund.

ett helvetsgap kan urskiljas. I Roslagsbro och Österlövsta ses direkt till höger om bordet fragment av en djävul, som verkar fösa något framför sig med något som liknar en kärnstav (bild 21, Österlövsta).

Smörgirighet och sexualitet

Slutsats: Alla häxdåd beror på de köttliga lustarna; dessa är omättbara hos kvinnorna, och därför inlåter de sig gärna med Demonen. *Ur Häxhammaren, 1487.*

Hela framställningen med kvinnan som tjuvmjölkar med djävulens hjälp grundar sig på synen på kvinnan som svagare och mer ondskefull, benägen till trolldom och sexuella utsvävningar. I kyrkliga

senmedeltida texter utmålas Evas döttrar gång på gång som mycket mer mottagliga för djävulens lockrop än män, och i den beryktade skriften Häxhammaren (*Malleus maleficarum*), som återopades i Europas stora häxprocesser, flödar kvinnohatet. På kyrkmålningarna ser vi förtappade kvinnor i helveteselden, nakna och med utslaget hår, vridande sig i plågor (bild 22). I Säby kyrka, Småland, får en smörkärnande kvinna representera en av huvudsynderna, girighet (*avaritia*), och i Dannemora träter två kvinnor över en gryta i en variant på detta tema (bild 23). Bilderna där den smörkärnande kvinnan rids till helvetet har också stora likheter med hur kättja (*luxuria*) brukar avbildas.

Bild 22. En förtappad kvinna med dödskalleliknande grin i helvetsgapet i Knutby. Ur hennes bröst kommer ormen, symbolen för syndafallet och kvinnans förbund med det onda. Det långa, utslagna håret understryker förtappelsen. En djävul har satt en järnhake i hennes bröstorg. Under kvinnan står en man och grimaserar; nu kan hon inte längre fresta honom att begå synder. Foto Olle Norling.

*Bild 23, motstående sida:
Två kvinnor träder över en gryta i Dannemora kyrkas vapenhus. I många senmedeltida texter varnas för kvinnans opålitlighet och trätgirighet, inte minst sinsemellan. Foto Bengt Backlund.*

Den smörkärnande kvinnans tycks straffas både för sin smörgirighet och sitt förmodade erotiska samre med djävulen. Smörberedning och sexualitet har starka kopplingar i folklig tradition. Själva smörkärningen kunde ses som en metafor för samlaget, och smörlyckan ansågs ibland kopplad till en viss lösaktighet hos kvinnan. Omvänt kunde blotta närvaron av en

gammal och "ful" kvinnokropp ha negativ inverkan på smörkärningens resultat.

Denna koppling understryks av bildernas sexuella anstrykning, som till exempel Söderby Karl-djävulens fallosliknande svans och ritterna till helvetet. Det sena 1600-talets häxprocesser har också sex som ett viktigt inslag, där vittnena beskriver Blåkulla som en plats för

allehanda utsvävningar. Efter ett överflöd av mat och dryck började dansen, där Fan plötsligt kunde lägga ner någon av häxorna för att ha samlag med dem. Följden kunde i vissa fall bli en avkomma, som föddes efter några dagar utan smärta – bara det ett brott mot Guds vilja, eftersom barnafödandets smärtor var kvinnans lott efter syndafallet.

Kyrkmålningarnas inflytande sträcker sig långt efter deras tillblivningstid, och troligen har de del i den segslitna tron på tjuvmjölkande bjäror och djävulslierade häxor. Vid tiden för de stora häxprocesserna fanns de där till allmänt beskådande, och i ett i övrigt bildfattigt samhälle kanske de inspirerade ett och annat vittne till en målande beskrivning i rätten (bild 24).

Bild 24. Häxor färdas genom luften till Djävulen. Bakom varje kvinna sitter en smådjävul. Kvinnan till höger har kjolen uppdragen och blottar sina strumpklädda ben, ett tydligt tecken på sexuell lössläppthet. Ännu sitter dock huvudbonaderna på plats. Målning i Knutby kyrkas vapenhus. Foto Olle Norling.

Bildbudskap och identifikation

Jag skiter i kärnan, de äta för smör
Sånt haver jag brukat förr
Men de skola mig betala en gång
Uti helvetes pino och tvång
Ur Judas Redivivus, 1614.

Hela smörkärningsmotivet illustrerar det fåfänga i att söka efter rikedomar i denna världen, och betonar att det djävulen tycks ge blott är ett bländverk. I de många berättelser och uppteckningar som finns om mjölmagi, betonas att

smör som tillretts med trolldom inte är riktigt smör. I *Judas Redivivus* förespeglar djävulen Karick att han även kan lära Glorela kärna smör av vatten; i ovanstående citat avslöjar han dock för publiken vad som egentligen finns i kärnan. Danska och skånska kalkmålningar tar ofta fasta på detta tema, där man direkt kan se djävlar fylla kärnan med avföring och spyor. Blod kan vara en annan ingrediens och ett säkert tecken på trolldom:

Min salig moder tjänte i Calmar gamla Staden hos Jacob Skütt. Då hon skulle bära upp ur källaren Bordsmör på en tallrik om aftonen blev hon intet varse, att det var blodigt förr än det kom på bordet. Då gick hon i källaren igen och fann allt smöret, och smörbyttan full med blod. Det var en Ölandsbonde som sålt smöret, fick betala med ett par oxar.

Småland, 1600-talets mitt

Häxprocessernas vittnesmål innehåller också beskrivningar av hur maten på Blåkulla, som först syntes så överdådig, inte mättade och egentligen bestod av ormar, grodor och avföring. Och inte ens som sexualpartner verkar Hin haft mycket att ge när det kom till kritan. Både i Sverige och övriga Europa beskrivs samlaget med honom som smärtsamt och obehagligt; organet liknas vid ett tortyrinstrument och avsöndringen vid iskallt vatten.

I sin genomgång av senmedeltida

kalkmåleri i Mälardalen placerar konsthistorikern Anna Nilsén smörkärningsmotiven bland de moraliserande motiven, alltså motiv som manar till eftertanke i jordelivet, av omsorg om själens välfärd efter döden. Dessa motiv har sin plats i kyrkornas vapenhus. Detta var antagligen den plats i kyrkan, där bilder kunde ses bäst av kyrkobesökarna. Där är det lågt i tak, och med ljus från den öppna kyrkporten kan de då färgstarka bilderna varit ett samtalsämne före och efter den egentliga gudstjänsten. I Österundas vapenhus är den smörkärnande kvinnan rynkig och svart i ansiktet, och den assisterande djävulen har tydliga hängbröst (bild 25). Tillsammans med andra motiv i rummet, en kvinna som ser sig själv som död i en spegel (bild 26) samt Livshjulet, där den unge mannen som tronar på hjulets topp obevekligen dras ned mot döden vid hjulets botten, blir budskapet om det förgängliga i denna världen tydligt.

Bildserierna om den tjuvmjökande kvinnan har alltid ett visst givet innehåll – även om vissa scener ibland kan uteslutas. Men sinsemellan visar de också upp stora olikheter i utförandet: varken kor eller kvinnor, djävlar eller bjäror, smörkärnor eller smörfat verkar följa några speciella mallar. Hur självständigt kunde då medeltidens kyrkmålare utforma sina motiv? Frågan om förlagor är förstås viktig och många motiv i kyrkorna har påvisbara förebilder, till exempel från

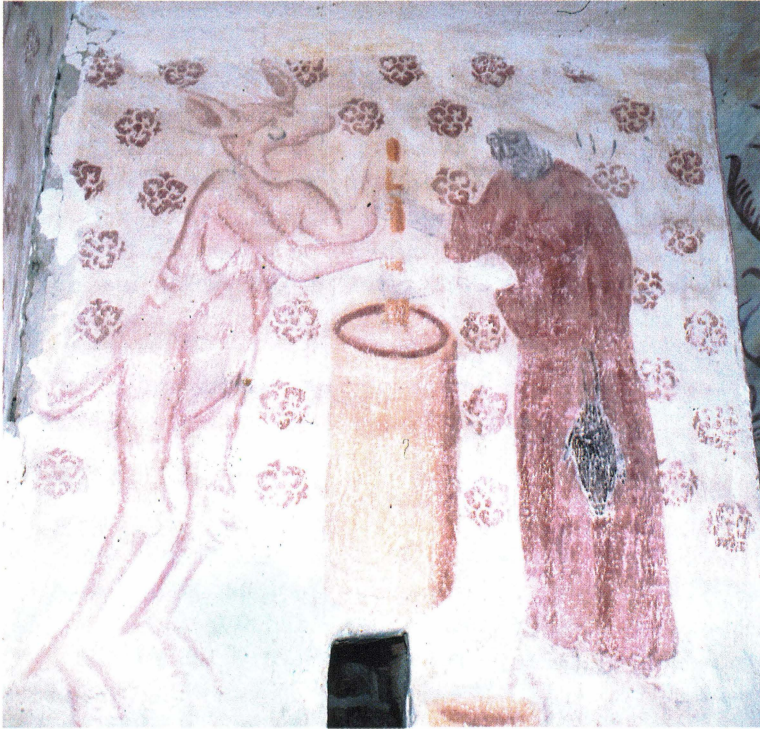

Bild 25. I Österundas vapenhus har målningarna ett tydligt moraliserande tema. Den smörkärnande kvinnan är här rynkig och gammal. Hennes svarta ansikte signalerar ondska och omänsklighet. Observera att djävulen här liknar en gammal kvinna med hängbröst. Foto Bengt Backlund.

tyska bildbiblar. För smörkärningsbilderna saknas dock kända bildförlagor, och då är det förstas intressant att fundera över om förlagan här snarare har varit av litterär karaktär, vilket skulle ha lämnat fältet öppet för en friare bildutformning.

Intressant i sammanhanget är då, att flera av motivserierna, till exempel i Österlövsta, Täby och Yttergran, har tillhörande språkband eller texttavlor, nu tyvärr oläsliga (bild 27). Så kallade replikskriftband finns i många kyrkor och innehåller centrala ord för den scen

som framställs, oftast på latin. Profana motiv kan dock ha texter på folkspråket, så till exempel svävar ett språkband över den plöjande Adam i Hästveda kyrka i Skåne, med en uppmaning till hästarna att bjuda framåt. Den danska konsthistorikern Ulla Haastrup har framlagt idén om att de målade språkbanden kan ha en koppling till medeltidens dramer, både de liturgiska på latin och de som uppfördes på folkspråket. Haastrup menar att det till och med kunde vara så, att man under dramats uppförande bar på sin

Bild 26. I vapenhuset i Österunda finns också ett motiv där en kvinna håller upp en spegel framför ett benrangel med spegel. Hon ser sig själv som död. Motivet är fragmentariskt och delvis dolt av ett skåp, men intressant inte minst i ljuset av hur den smörkärnande kvinnan intill framställs. Foto Bengt Backlund.

nyckelreplik i form av en pergamentremsa. Det är en spännande tanke: kanske uppfördes historien om den tjuvmjolkande kvinnan på kyrkbackarna under senmedeltiden? Vad som talar för detta är också att det ovan nämnda dramat *Judas Redivivus* av många forskare anses vara en omarbetning av ett äldre medeltida drama.

Om vi antar att ingen bildförlaga har existerat, kan då bilderna av tjuvmjolkningshistorien avspegla lokala förhållanden vad gäller folketro och materiell kul-

tur? Eller, om en bildförlaga i form av till exempel träsnitt har funnits, kan konstnärerna ändå haft skäl att lokalanpassa kläder och redskap? Bildberättelsen om den smörkärnande kvinnan kan läsas på flera nivåer. Den innehåller ett tydligt moraliserande budskap. Beträktaren varnas för följderna av att beblanda sig med djävulen, men också för att den som utför trolldomen, den djävulsförsvurna, kan vara en till synes helt vanlig kvinna. Och härvidlag tror jag att identifikationen har stor betydelse: om betraktarna

*Bild 27.
Över huvudet på djävulen och kvinnan i Österlövsta svävar ett språkband, med nu tyvärr oläslig inskrift. Detta språkband återkommer i flera av kyrkorna, och kanske tyder det på att smörkärningshistorien under senmedeltiden uppfördes som drama på kyrkbacken?
Foto Bengt Backlund.*

kan se att kor, smörkärnor, ältningsstråg och smörfat liknar deras egna inskrifter denna del av budskapet. Därigenom kan bilderna också ge oss värdefull information om redskap för och moment i smörtillverkningen, om kornas utseende och så vidare. Givetvis måste de dock prövas, precis som allt annat källmaterial, mot andra källor som arkeologiskt, historiskt och etnologiskt material.

Men bilderna har ytterligare en di-

mention; de är inte bara berättelser som ska härledas eller tolkas och översättas till något för oss begripligt. De är också unika källor i sin egenskap av just bilder; visuella uttryck skapade av konstnärshänder, i ett samhälle och i en kontext som inte längre existerar. Som sådana ska de också tillåtas kommunicera med oss på sina egna villkor; och ge oss intryck och upplevelser bortom det skrivna ordet.

En uppländsk bondedagbok

Besynnerligt så snart vi gör grannen Brolén det minsta emot ändock vi har rätt att påstå, så blir mors ko sjuk.

Anteckning i bonden Anders Perssons dagbok, 18 mars 1854.

Ännu vid 1800-talets mitt ingick mjölkmagi i Upplandsböndernas föreställningsvärld. I en bondedagbok från Torstuna i Uppland omnämns mjölkmagi på flera ställen. Mellan anteckningar som "alle handa små bestyr på gården" och "hemma från kyrkan" dyker misstankar om att moderns ko utsatts för trolldom upp. I anteckningen ovan är det dock en manlig granne, Brolén, som misstänks. Året därpå har misstanken ersatts med visshet:

Igår såg mor att Brolén stoppade in under vår fähus svil (*syllstocken*), någon sorts Trollpyngel, och därpå sinade kon mjölken.

Anteckning den 7 juni 1855.

Det hela avlöpte dock lyckligt eftersom man visste vad att göra. Två dagar efter skriver Anders:

Den förut omtalte Broléns Trollpyngel kan jag icke veta vad verkan han gjorde, för vi satte sedan dubbla lås för dörrarna och sedan mjölkade kon efter ordning. Dock hade Mor lyckligtvis lite kryddor hemma åt kon.

Anders Perssons anteckningar ingår i en lång kedja av föreställningar om mjölk-

magi, som under senmedeltiden och ända in på 1600-talet fick ett visuellt uttryck kyrkväggarna. Detta slag av trolldom, utförd av till synes vanliga människor, var ett ständigt hot i en redan nyckfull tillvaro, där väder och vind styrde skördar och därmed tillgången på föda för både människor och djur. Den tjuvmjölkande kvinnan kunde vara din granne, och själve Fan lurade bak fähusknuten.

Referenser

Allmänt

Stavningen av alla citat i texten är moderniserad. Dateringar och attribueringar av målningarna enligt Nilsén 1986 och Lindgren 1983 om ej annat anges. En förteckning över motiv med tjuvmjölkande väsen i Sverige, Finland, Danmark och Tyskland finns i Wall 1977.

Bilder och bildtexter

Motivet har undersökts på plats i nio av Upplands kyrkor: Dannemora, Färentuna, Knutby, Morkarla, Roslags-Bro, Söderby-Karl, Täby, Österlövsta och Österunda. Urvalet av kyrkor avser spegla spridningen såväl geografiskt i landskapet som i tid och konstnärlig stil. Upplandsmuseets fotografer Olle Norling och Bengt Backlund står för merparten av bildmaterialet. Jämförelsematerial har studerats främst på ATA, i Wall 1977, Nilsén 1986 och på www.kalkmalerier.dk.

Mjölkmagi och smör

Dombokscitatet ur Folkminnesarkivet, handlingar rörande trolldomsmål. Om smörets betydelse i det senmedeltida agrarsamhället se Myrdal 1999 s. 137–142, för 15–1600-talet s. 252–253. Om kornas utseende under senmedeltid se Sten 1994, s 36–40. Wall 1977 behandlar en rad olika skriftliga källor om tron på mjölkstöld, om *Homo conditus* se särskilt sidorna 85–89.

Tjuvmjölkande väsen

Wall 1977 innehåller en grundlig genomgång av rättsligt material i Sverige där tjuvmjölkande väsen nämns. Därifrån är också citaten är hämtade, sidorna 135 (Bohuslän), 128 (Hälsingland) och 86 (*Homo conditus*). I Folkminnesarkivet finns många vittnesbörd om hur bjäran kunde lämna skador; sår och hårlösa fläckar nämns bland annat i uppteckningar från Indals-Linden och Torps sn, Medelpad samt Enslövs sn, Halland. För blod i mjölken se bl.a. uppteckning från V. Fågelvik sn, Värmland.

Smörkärningen

Citatet ur Wall 1977 s. 130. Motivet i Söderby-Karl behandlas ur ett genusperspektiv i Forsmark 2001. Söderlind-Myrdals artikel "Att kärna smör" ger en utmärkt och detaljerad beskrivning av smörkärningsförloppet. Förutom denna artikel har Myrdal 1999 s. 137–139 och 253 samt föremålsarkivet på Upplandsmuseet och Nordiska museet varit referensmaterial vad gäller kärnornas utseende och storlek. Östling 2002 redogör för

begreppet "föreställningen om det begränsade goda" på s. 89–93, se även Östman 2000 s. 212.

Arbete med smöret

Citatet ur Wall s. 95. För arbetsprocessen med smöräلتning och tvättning, se Linnman 1914. Myrdal 1999 behandlar Täbybilden på sidorna 140–141, där visas också en rekonstruktion av det skadade motivet. I ATA:s ikonografiska register anges felaktigt att djävulen "bakar bullar" i Roslagsbro kyrka.

Smörupplägning

Citatet ur frågelista Sp. 130, Folkminnesarkivet. Meddelaren född 1870. Linnman 1914 nämner de färdigarbetade smörklimparnas äggrunda form, jämför särskilt bilderna från Knutby och Morkarla. För en genomgång av smörfat från olika landskap, se Nylén 1950–51. Den avbildade smörstaken har inv.nr.289.L.m. i Nordiska museet.

Kvinnans straff

Citatet ur Folkminnesarkivet i Nordiska museet. Andra versioner av ramsan finns också i detta arkiv samt i Wall 1977. Om framställningen av kroppen under senmedeltiden se Liepe 2003a, särskilt sidorna 170–176 om inslag av sexualiserat våld i kvinnliga martyrhelgons legendberättelser.

Smörgirighet och sexualitet

Citatet ur Schnyder 1993 s. 129, översatt från tyskan av mig. Kilstrom 1989 behandlar framställningen av den förtappade kvinnan under senmedeltid, se även Liepe 2003a och

Forsmark 2001. Den förtappade kvinnan i Knutby illustrerar en av Birgittas uppenbarelser, se Nilzen 1986 s.106. Om mjölkarbetets könskodning och det sexualiserade kvinnoarbetet, se Östman 2000, särskilt sidorna 209–243 där exempel ges på kopplingen smörkärning, smörlycka och sexualitet. I Östling 2002 finns flera vittnesbeskrivningar om Blåkullas utsvävningar, se särskilt sidorna 190–199, se även Gadelius 1963.

Bildbudskap och identifikation

Båda citaten ur Wall 1977, sidorna 95 (Judas Redivivus) och 100 (Småland). Motivet i Danmark och Skåne kan studeras på www.kalkmalerier.dk. Nilsén 1986 beskriver på s. 409–427 motiv som anknyter till själens välfärd efter döden, för tjuvmjölknigen se särskilt s.422–425, och s.511–512 om hur vapenhusets bildprogram varit det mest tillgängliga för allmänheten. Frågan om förlagor kontra konstnärlig frihet har nyligen belysts från en annorlunda vinkel i Karlsson 2003, som sätter skenet på hur Södra Råda-mästaren Amund tolkat berättelsen om den förlorade sonen. Om bilderna som källor till vardagsliv och materiell kultur se Forsmark 2001 och 1999, Myrdal 1985 s. 29–35 samt Myrdal 1999 s. 19–20. Haastrup 2003 behandlar språkband på danska kalkmalerier. Om dramat Judas Redivivus, se Wall 1977 s. 93–97. Liepe 2003b fokuserar på bildernas unika kvalitet som just visuella historiska källor, se även Camille 2003, Johannesson 2001 och Forsmark 2001.

En uppländsk bondedagbok

Alla citaten ur Anders Perssons dagbok är moderniserade. Dagboken är i privat ägo, kopia i Upplandsmuseet. I Vårdsbergs kyrka, Östergötland, avbildas en smörkärnande kvinna vid helvetesgapet och fragment av en ko samt en kvinna och djävul som kärnar finns i Torpa kyrka, Södermanland. Dessa målningar tillkom vid 1600-talets början.

Källor och litteratur

Otryckta källor

ATA, Ikonografiska registret.

Dansk kalkmalningsregistrant, www.kalkmalerier.dk.

Folkminnesarkivet, Nordiska museet.

Föremålsarkivet, Nordiska museet.

Föremålsarkivet, Upplandsmuseet.

Litteratur

Camille, Michael. 2003. At the sign of the "Spinning Sow". // *History and images: towards a new Iconology*. Turnhout.

Forsmark, Ann-Sofi. 2001. Kvinnoarbete från medeltid till 1600-tal. Om bilder som historiska källor. // Liljewall, B, m.fl. (red) *Kvinnor och jord : arbete och ägande från medeltid till nutid*. Stockholm.

Forsmark, Ann-Sofi. 1999. Köra, rida, plöja : bilder av arbetshästar från bronsålder till 1600-tal. // *Folkets historia* 1999:2. Stockholm.

Gadelius, Bror. 1963. *Häxor och häxprocesser*. Stockholm.

- Hastrup, Ulla. 2003. Replikskriftbånd i medeltidliga, danske kalkmalerier. // Edgren, H & Roos, M (ed.) *Bild och berättelse*. Åbo.
- Johannesson, Lena. 2001. Om bilden som illustration och om bilden som historisk källa. // *Mörkrum och transperens. Studier i europeisk bildkultur och i bildens historiska evidens*. Stockholm.
- Karlsson, Lennart. 2003. Amunds exegetik. // Edgren, H & Roos, M (ed.) *Bild och berättelse*. Åbo.
- Kilström, B.I. 1989. Evas barn. Om syndafall och syndastraff i senmedeltida ikonografi. // *Kvindebilder. Eva, Maria og andre kvindemotiver i middelalderen*. Köpenhamn.
- Liepe, Lena. 2003a. *Den medeltida kroppen. Kroppens och könets ikonografi i nordisk medeltid*. Lund.
- Liepe, Lena. 2003b. On the epistemology of images. // *History and images. Towards a new Iconology*. Turnhout.
- Linnman, Johannes. 1914. Några anteckningar om allmogens mjölkhushållning i Dalarna. // *Fataburen. Årsbok för Nordiska museet och Skansen*. Stockholm.
- Lindgren, Mereth. 1983. *Att lära och att pryda. Om efterreformatiska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530–1630*. Stockholm.
- Myrdal, Janken. 1999. *Feodalismens tid 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia 2*. Stockholm.
- Myrdal, Janken. 1985. *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000–1520*. Stockholm.
- Nilsén, Anna. 1986. *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälarskapen och Finland 1400–1534*. Stockholm.
- Nylén, Anna-Maja. 1950–51. Smörställ. I. // *Folkliv. Acta Ethnologica et Folkloristica Europaea*. Stockholm.
- Schnyder, André. 1993. *Malleus Maleficarum. Kommentar zur Wiedergabe des Erstdrucks von 1487*. Göppingen.
- Sten, Sabine. 1994. Storleksvariationer hos medeltida och nyare tids nötkreatur och får. // Myrdal, J. & Sten, S. (red) *Svenska husdjur från medeltid till våra dagar*. Stockholm.
- Söderberg, Bengt. 1951. *Svenska kyrkmålningar från medeltiden*. Stockholm.
- Söderlind-Myrdal, Ingrid. 1977. Att kärna smör. // *Fataburen. Årsbok för Nordiska museet och Skansen*. Stockholm.
- Wall, Jan. 1977. *Tjuvmjökande väsen. I. Äldre nordisk tradition*. Uppsala.
- Östling, Per-Anders. 2002. *Blåkulla, magi och trolldomsprocesser. En folkloristisk studie av folkliga trosföreställningar och av trolldomsprocesserna inom Svea Hovrätts jurisdiktion 1597–1720*. Uppsala.
- Östman, Ann-Catrin. 2000. *Mjök och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett Österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*. Åbo.

Ann-Sofi Forsmark är antikvarie vid Upplandsmuseet och bildredaktör för bokverket "Det svenska jordbrukets historia."